

**ТАРЫХ, АРХЕОЛОГИЯ,
ЭТНОГРАФИЯ ЖАНА САЯСАТ ТААНУУ**

**ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ,
ЭТНОЛОГИЯ И ПОЛИТОЛОГИЯ**

Асекова С.У.

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУНУН
ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ЖАНА ӨНҮГҮШҮНҮН ТАРЫХЫЙ ӨБӨЛГӨЛӨРҮ**

Асекова С.У.

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ УСТРОЙСТВА И РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО
САМОУПРАВЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ**

S.U. Asekova

**THE HISTORICAL BACKGROUND OF THE DEVICE AND THE DEVELOPMENT
OF LOCAL GOVERNMENT IN KYRGYZSTAN**

УДК: 101.1 (575.2)

Макалада Кыргызстандагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун негиздери талдоого алынат.

В статье анализируются основы местного самоуправления Кыргызстана.

The article analyzes the basics of local self-government of Kyrgyzstan.

Кыргыздар өзүнүн бай тарыхынын басымдуу көпчүлүгүндө жергиликтүү өз алдынча башкаруу ыкмасы аркылуу жашап келген. Тарыхта баш бийликти мурастап атадан балага өткөрүү болгон эмес. Кыргыздар борборлоштурулган күчтүү бийликке эмес, жергиликтүү башкарууга таянышкан. Жерди, сууну ортодо кармап, ата салтын, наркын ыйык тутушкан. Жергиликтүү башкаруунун тарыхы терең, ал кыргыздардын азыркы аймактагы мамлекети түзүлгөнгө чейин эле өзгөчөлүк бир улуттук формада жашап келген. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшүнүн жана өнүгүшүнүн көп кылымдык тажрыйбасы өз алдынчалыкта башкаруу принциптери кыргыздарга да таандык болуп келгендигин тастыктайт, анын үстүнө ар түрдүү турмуш шарт менен шартталган өз алдынча уюштуруунун жана өз алдынча башкаруунун өзгөчө формасы менен айырмаланып турган [1].

Кыргыздарда өз алдынча башкаруу өзүнүн башатын уруучулук түзүлүштүн мезгилинен тартып жүргүзгөнүн тарых ырастайт. Уруучулук коом маани-маңызы жана формасы боюнча калктын өзү калыптандырган өз алдынча башкарылуучу бирдик болгон. Чоң уруу жана уруктарды хан, манап, бектер жана бийлер башкарганы менен коомдук айылдык жыйындарда жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүдө элдин ишенимине ээ болгон, кыргыздардын коомдук өз алдынча башкаруусунун «алтын

казыгына» айланган аксакалдар кеңешинин чечими маанилүү болуп эсептелинген [2].

Кыргыз урууларынын администрациялык автономиясынын өнүгүшүнө, көп жагынан анын географиялык ландшафтынын өзгөчөлүгү – Кыргызстандын аймагынын көпчүлүк бөлүгүн тоолуу аймак же анча чоң эмес, бири-биринен тоо кыркалары менен бөлүнүп турган өрөөндөр ээлегендиги көмөк болгон. Мына ушул фактор кыргыздарга жергиликтүү башкарууну өнүктүрүүгө өбөлгө түзгөн [3].

Жамааттык башкаруу көчмөн турмуштан отурукташуу чарбасына өтүү мезгилинде өз таасирин басаңдата баштайт. Кыргызстандын Россиянын курамына кириши менен Кыргызстандын жалпы аймагы кыргыздар үчүн салтка айланган уруучулук-этникалык топтор боюнча бөлүнүүнү тааныбаган аймактык-административдик белгилер боюнча бөлүнүп, Россия империясынын мыйзамдары киргизилип колдонула баштаган.

Кыргызстандын Россия мамлекетинин курамына кириши менен, жергиликтүү башкаруу системасын уюштурууда жүргүзгөн империянын саясаты жергиликтүү калктын коомдук турмушунун өзгөчөлүктөрүнө, анын каада-салтына, менталитетине толук ылайык келген эмес. Жүргүзүлгөн административдик өзгөрүүлөр менен жаңы уюштуруу структурасы белгилүү бир өлчөмдө калыптанып калган социалдык башкаруу салтын эске алгандыгын белгилей кетүү адилеттүү болор. Мына ушундан улам кыргыз жерине Россияга мүнөздүү мамлекеттик түзүлүшкө ылайыктуу турган башкаруу салттары да эске алынган.

Россияга кошулуу менен бирге, Кыргызстандын аймагы Түркстандын генерал-губернаторлугунун курамына кирип, облустарга бөлүнгөн. Кыргызстандын түндүк бөлүгүндөгү Пишпек жана Пржевальск

уезддери – Жети-Суу облусунун, Талас өрөөнү Олуя-Ата уездинин курамында болуп Сыр-Дарыя облусунун курамына кирсе, ал эми түштүк бөлүгү Ош, Анжиян, Наманган, Ходжент уездеринен туруп Фергана жана Самарканд облустарынын карамагында болгон [4].

Патриархалдык-феодалдык тартипти сактаган көчмөн кыргыз эли үчүн коомдук түзүлүшүндөгү маанилүү окуя «жергиликтүү башкарууну» киргизүү болгон [5].

Кыргызстан үч деңгээлдик администрациялык-аймактык бөлүнүштөн турган, ага уезддер кирген, ал болуштуктарга бөлүнгөн, андан айылдык жамааттар тараган. Болуштун ичинде 2000ге чейин, ал эми айылдын ичинде – 200гө чейин түтүн болгон. Түркстан крайындагы башкаруу 1886-жылы 12-июнда кабыл алынган «Түркстан крайын башкаруу боюнча Жобо» жана 1891-жылы 25-мартта кабыл алынган «Акмоло, Семипалатинск, Жети-Суу, Урал жана Тургай облустарын башкаруу жөнүндө талаа Жобосу» деген атайын актылар менен укуктук жактан жөнгө салынган [6].

Болуштуктун башкаруучу аппаратын болуштук башкаруучулар, айылдык ыстарчындар жана аксакалдар түзгөн. Ошого карабастан бардык бийлик менен аткаруу структурасы Россиянын администрациясына баш ийдирилген. Башында падыша дайындаган жана административдик-аскердик башкаруу, ошондой эле сот бийлигин жүргүзүү боюнча кеңири укукка ээ болгон генерал-губернатор турган.

Кыргыз болуштуктарындагы администрация жергиликтүү калктан шайланган, бирок шайлоолор мүлктүүлүк даражасына карата жүргүзүлгөн. Айылдарда айылдык старчындар шайланып, алардын кызматта болушу уезддик начальниктер тарабынан бекитилген. Болуштуктун «өз алдынча башкаруу» бийлигинин башкы тескөөчү органы болуп – болуштук жыйын эсептелинген. Алар айылдык жыйындан 50 түтүндөн бирден шайланып, болуштук курултайдын убактысы жана орду уездик начальник тарабынан бекитилген. Жыйын шайлангандардын 3/2 бөлүгү катышканда гана өткөрүлгөн. Падышалык администрация шайлоо башатын киргизүү менен жергиликтүү уруу башчыларынын таасирин калк арасында төмөндөтүүгө аракеттенген.

Облустук аймактын бардык административдик башкаруусу аскер-губернатор тарабынан жүргүзүлгөн. Уезд начальниги тийиштүү жеринде аскердик, административдик жана полициялык функцияны жүргүзгөн, ошондой эле айылдык жыйындарга жана болуштук курултайларга көзөмөлдүк кылган. Административдик бийлик өз чиновниктери – ыстарчындар аркылуу жыйынга таасир тийгизип турган, алар айылдык жыйындардын аткаруучу органдары болуп эсептелген жана салыктардын туура жыйналышы жана полициялык маселелердин чечилиши үчүн көзөмөлдүктү алып барышкан. Натыйжада падышачылыктын үстөмдүгүнүн шартында жергиликтүү

башкарууга жеке эле администрациялык эмес, полицейлик милдет да ыйгарылган [7].

Россия империясынын жергиликтүү башкаруу системасын жүргүзүүдөгү максаты кыргыздардын уруулук бөлүнүшүн жоюу болгон.

Кыргызстанда мамлекеттик башкаруу XIX кылымдын 60-жылдарынан 1917-жылга чейин аскердик-элдик башкаруу принцибинде түзүлүп, улуттук башкаруу жана маданий салттарды сактоо аркылуу полициялык мамлекет менен элдик демократиянын белгилерин айкалыштырган.

Октябрь революциясынан кийин большевиктик мамлекеттин негиздөөчүсү В.И. Ленин «Бүткүл бийлик Советтерге» деген ураан менен, бардык мамлекеттик иш-аракеттер Советтерди өнүктүрүү менен багыт алыш керек деген. Совет мамлекетинин башкаруу структурасынын түзүлүш этабында Ленин мамлекеттик бийликке көз каранды болбогон автономдуу институт катары жергиликтүү өз алдынча башкарууга каршы турган. В.И. Ленин «Жергиликтүү Советтер демократиялык борбордоштуруу процессинде жалпы мамлекеттик, бекем Совет бийлигине бирдиктүү биригишет», - деген [8]. Натыйжада демократиялык централизм доору башталып, анын принциптеринин бири болуп башкаруунун төмөнкү звенолорунун жогорку звенолорго баш ийгендиги саналган. СССРдеги Советтер системасы борборлоштурулган мамлекеттик бийлик болуп эсептелинген.

Ал эми 1929-жылдагы Кыргыз АССРинин Конституциясы боюнча бардык бийлик жумушчу, дыйкан жана Кызыл Армия депутаттарынын Советине тийиштүү болуп, жергиликтүү бийликти Жергиликтүү аткаруу комитеттери, анын Президиуму жана депутаттар Совети жүргүзөт деп көрсөтүлөт. Ал эми 1937-жылдагы Кыргыз ССРинин Конституциясында бардык бийлик шаар, айыл, кыштактардагы эмгекчи депутаттардын Советине таандык болуп, Конституциянын 5-бөлүмү мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдарына арналган. 54-беренедө райондордогу, шаарлардагы, поселоктордогу, айылдардагы, кыштактардагы мамлекеттик бийликтин органдары болуп эмгекчилердин депутаттар Совети саналат деп көрсөтүлөт [9].

1978-жылдагы Кыргыз ССРинин Конституциясынын 2-беренесинде Кыргыз ССРинде бардык бийлик элге таандык жана эл мамлекеттик бийликти Кыргыз ССРинин саясий негизин түзгөн эл депутаттарынын Советтери аркылуу жүзөгө ашырып, башка мамлекеттик органдардын бардыгы эл депутаттар Советинин көзөмөлүндө болуп, жоопкер болушат деп көрсөтүлөт. Конституциянын 6-бөлүмү “Кыргыз ССРиндеги мамлекеттик бийлик жана башкаруунун жергиликтүү органдары” деп аталып, жергиликтүү бийликти жергиликтүү депутаттар Совети аткарып, жергиликтүү маанидеги бардык маселелерди чечет деп айтылат.

Элдик бийликтин элементи катары өз алдынча башкаруу идеясы формалдуу түрдө социалисттик

мамлекеттик түзүлүштүн негизине салынган жана мамлекеттик бийликтин бардык деңгээлдеринде эл депутаттар советтерин жана алардын аткаруучу органдарын түзүүдөн туюнтулган. СССРдин курамындагы союздук республикалардын мамлекеттик жана коомдук турмушунун бардык чөйрөсүндө мамлекеттик бийликтин жана башкаруунун органдары Конституция жана Совет бийлигинин таанылган органы аркылуу эмес, мамлекеттин өзөгүн түзгөн партиялык номенклатуранын чечими, көрсөтмөсү жана талаптары аркылуу ишке ашырылган. Кыргызстандагы Конституциянын өнүгүү этаптарын алып карап көрсөк, 1929-жылдагы, 1937-жылдагы, 1978-жылдагы Конституцияларда союздун карамагындагы республика борборлоштурулган системанын күчтүү түзүмү катары чектелген мүнөзгө ээ болгонуна карабастан жергиликтүү бийликке атайын бөлүмдөрдүн берилиши өз алдынчылыкка биротоло чек койгон эмес

Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун пайда болушу бул узак тарыхый мезгилди камтыйт. Бул тармагты изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча калкты, урууну башкаруу жолдору тарыхый кырдаалга ылайыкталып, өзүнүн өнүгүүсүндө өзгөрүүлөргө, толуктоолорго дуушар болсо дагы негизги мазмунун кандай теорияга таянбасын (чектелген, чектелбеген мүнөздөгү башкаруу) жалпы мамлекеттик башкарууда жергиликтүү башкаруунун ролу жогору

экендигин белгилешкен. Демек демократиялык башкаруунун башаты – бул жергиликтүү башкаруу системасы болгондуктан мамлекеттик бийликтин колдоо көрсөтүүсү келечекте өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнө шарт түзмөкчү.

Адабияттар:

1. Кожошев, А.О.. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү өз алдынча башкаруусунун негиздери. – Бишкек, 2007. – 10-б.
2. Акунов, А.А. Государственное управление в транзитный период. - Бишкек, 1999.
3. Карашев, А.А. Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун азыркы абалы – Б., 2002.
4. Нурбеков, К. История государства и права Киргизской ССР. – Фрунзе: Мектеп, 1965.
5. Алымбаев, Ж.Б. Общественно-политическая жизнь кыргызов в русской историографии второй половины XVIII – начала XX вв. – Бишкек, 2009.
6. Джуманалиев, А.Д. Политическая история Кыргызстана. – Б., 2005.
7. Борубашов, Б.И. Органы общественного самоуправления кыргызов в составе Российской империи. – Бишкек, 2009. – № 2.
8. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М.: Политиздат, 1981. – Т. 36.
9. Конституция (Основной Закон) Киргизской Советской Социалистической Республики. - Фрунзе: Киргосиздат, 1938. – 22 с.

Рецензент: к.и.н., доцент Бектемирова А.К.